

A KOPTOK ÉVSZÁZADAI

FORDULÓPONTOK

**SZERKESZTŐ:
GYŐRY HEDVIG**

MAGYAR-EGYIPTOMI BARÁTI TÁRSASÁG
2024

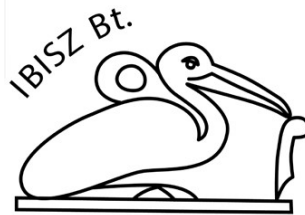
A kiadványt támogatta
NEMZETI EGYÜTTMŰKÖDÉSI ALAP
IBISZ BT

MINISZTERELNÖKSÉG

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Zrt.

©MEBT

<http://uj.mebt.hu>

<http://ibisz.iif.hu/ozirisz/>

Borító terv: Barkó András

Fotó: Wikipedia and John Towner

ISBN: 978-615-6571-03-8

TÓTH MARGIT EMLÉKÉRE

TARTALOMJEGYZÉK

TÓTH MARGIT ÉS A KOPT ZENE

Bevezetés / Pej M. Magdolna	1
Tóth Margit, aki láthatóvá tette a kopt zenét / Bányai Rita.....	9
Tóth Margit zenetörténész, népzene kutató / Tari Lujza.....	45
Nagy Szent Vazul élete és munkássága / Győry Hedvig	69

A KOPTOK ÉS A KOPT KULTÚRA

A kopt nyelv és nyelvelméletei / Egedi Barbara	83
A Szent Család egyiptomi menekülésének hagyománya a koptok körében / Lázár Imre	107
A kopt liturgia korai története / T. Mihálykó Ágnes.....	147
A koptok helyzete az iszlám hódítás első századaiban / Szuhai Mónika	175
A koptok társadalmi helyzete és vallási identitása a Mamluk korban: A kopt szertartás genealógiája / Szuhai Mónika.....	197
Az egyiptomi szerzetesi mozgalom és a kolostori építészet / Lázár Imre.....	231
A Kopt közösség helyzete a modern Egyiptomban és a diaszpórában / Váczy István Dávid.....	265
Jegyzetek.....	295

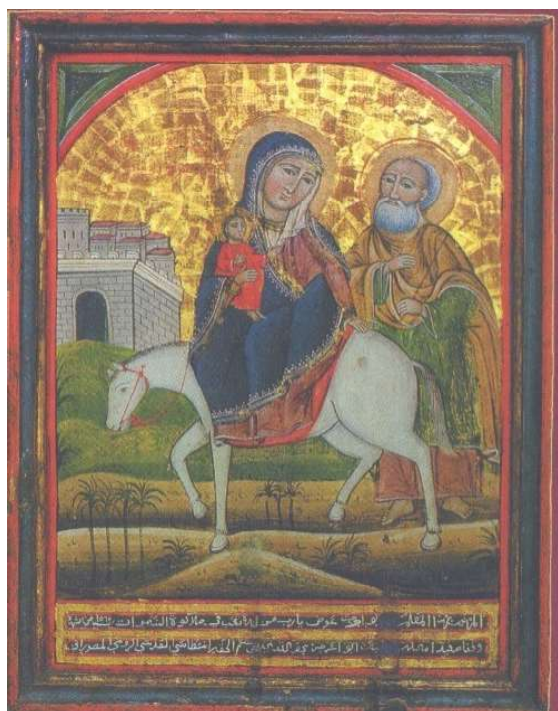
UTÓSZÓ

„A remények azok álmai, akik ébren vannak” / Győry Hedvig.....	325
--	-----

A SZENT CSALÁD EGYIPTOMI MENEKÜLÉSÉNEK HAGYOMÁNYA A KOPTOK KÖRÉBEN

Dr. Lázár Imre PhD

A Szent Család menekülése Egyiptomba az Újszövetségi Szentírás egyik legismertebb, ugyanakkor egyik leghomályosabb története. Csak az elejét és a végét ismerjük. Máté evangéliumának elbeszélése szerint miután Jézus a júdeai Betlehemben Heródes király idejében megszületett, bölcsek jöttek napkeletről Jeruzsálembe, hogy megtudják, hol van a zsidók újszülött királya. Látták ugyanis a csillagát napkeleten, és eljöttek, hogy hódoljanak neki. Ennek hallatára Heródes király meghökkent s vele egész Jeruzsálem. Összehívta a főpapokat és az írástudókat, hogy hol kell a Messiásnak megszületnie. Azok azt válaszolták, hogy Júda Betlehemében, mert így jövendölte a próféta. Akkor Heródes titokban magához hívatta a bölcseket és elküldte őket Betlehembe. (Mt 2,1–12), „*Azután, hogy elmentek, megjelent Józsefnek álmában az Úr angyala s ezt mondta neki: «Kelj fel, fogd a gyermeket és anyját, menekülj Egyiptomba, s maradj ott, amíg nem szólok, mert Heródes keresi a gyermeket, meg akarja ölni.» Fölkelt, s még akkor éjszaka fogta a gyermeket és anyját és elmenekült Egyiptomba. Ott maradt Heródes haláláig. Így beteljesedett, amit a próféta szavával mondott az Úr: «Egyiptomból hívtam az én fiamat».*” (Mt 2,13–15) „*Egyiptomban azután Isten angyala újra megjelent Józsefnek, és így szólt hozzá: «Kelj föl, fogd a gyermeket és anyját és menj Izrael földjére, mert meghaltak, akik a gyermek életére törtek.»*” (Mt 2,19-20) (1. kép)

1. kép A Szent Család ikonja.

Fotó: Lázár Imre

Hogy közben a Szent Család merre járt Egyiptomban, és ott mi történt velük, arról a Szentírás kanonizált könyvei nem szólnak. Bőségesen szolgál azonban részletekkel az egyiptomi keresztények körében elterjedt, máig élő hagyomány, amely több tucat olyan helyet nevez meg, ahol a Szent Család megfordult, és csodálatos eseményeket fűz egyiptomi tartózkodásukhoz.

A HAGYOMÁNY

A kopt identitás szempontjából a Szent Család egyiptomi menekülésének nagyon régi, de máig élő hagyománya kulcsfontosságú szerepet játszik. Egyiptom földjét keresztény lakosai szent földnek tekintik, amelyet megáldott a gyermek Jézus ottani látogatása. A sok viszontagságot megélt, ma szorongatott vallási közösségként élő koptok számára a Szent Család egyiptomi tartózkodása a történelem során mindig az összetartozásukat erősítő, az örökségükhöz és hagyományaikhoz való ragaszkodást szolgáló tényezőként hatott.

A Szent Család egyiptomi tartózkodásának hagyománya komplementer jellegű, a kanonizált Bibliát kiegészítő, de azzal nem szembenálló. Ez a tradíció rendkívül színes, összetett, az idők során sokat változott, bővült, földrajzilag is sok helyi elemet tartalmaz. Sokáig nem rögzítették, szájhagyomány útján terjedt. A Kopt Ortodox Egyház először 2000-ben hagyta jóvá azoknak a helységeknek a listáját, amelyet hivatalosan a Szent Család tar-

tózkodási helyeként ismer el.¹ Az egyházi állásfoglaláson alapuló állami kiadvány szövege 24 helyet, a hozzá kiadott térképen ezzel nem teljesen azonos 30 helyet említ.²

A hagyomány szerint Jézus már egyiptomi tartózkodása során felfedte, sőt, kinyilatkoztatta isteni természetét. Már gyermekkorában természetfeletti csodákat tulajdonítanak neki, sokszor megelőlegezve az evangéliumok által elmondott későbbi eseményeket. A koptok úgy tartják, hogy az egyiptomiak voltak az elsők, akik már Jézus nyilvános fellépése előtt felismerték benne az isteni természetet.

A FORRÁSOK

A hagyomány forrásai összetettek. Egy részük írott forrás, más része szájhagyomány. Az írott források közül elsőként kell említenünk az apokrif evangéliumokat, köztük *A megváltó gyermekiségének arab evangéliumát*³; *Pszüdo-Máté evangéliumát*⁴; *Tamásnak, a zsidó filozófusnak beszámolóját az Úr gyermekkoráról*⁵ és az *Örmény gyermekiségevangéliumot*⁶. Az apokrif evangéliumok keleti eredetre vallanak és a *Koránra* is hatottak. Valószínűleg a szájhagyományt, a legendákat használták hozzá forrásként. Egyes elbeszéléseik azonban idegenek a jézusi tanítástól.

Sok történetet mondanak el a különböző liturgikus könyvek, elsősorban a kopt, arab és etióp *szünaxarionok*, az egyház ünnepeit és a szentek emléknapijait felsoroló évkönyvek is⁷. Ugyancsak tartalmaznak a Szent Család egyiptomi menekülésére utaló részeket a *pszalik*, a különböző alkalmakkor recitált himnuszok gyűjteményei (pl. a *Pszali Batosz*⁸). Forrásul szolgálnak még a kopt egyházfők iratai. Közülük a legátfogóbb *Theophilosz látomása*. Theophilosz a 23. alexandriai pátriárka volt, 384 és 412 között viselte a tisztséget.

Leírja, hogy hosszas imádkozás után megjelent neki Szűz Mária, és elmondta a Szent Család egyiptomi látogatásának történetét.⁹ Ezt az elbeszélést a koptok megkérdőjelezhetetlen forrásnak tekintik.¹⁰ Tartalmaz a Szent Család egyiptomi meneküléséről szóló részeket *Zakariás Szakha püspökének homíliája* (7. sz. vége, 8. sz. eleje)¹¹, valamint Szalamiszi Epiphániosz püspök, egyháztanító (315 k.– 403)¹² és Jeruzsálemi Epiphániosz szerzetes (8. vagy 9. sz.)¹³ írásai. Rendkívül érdekes forrás még *A méh könyve* című 13. századi teológiai és történelmi szöveggyűjtemény¹⁴, amely szintén tartalmaz a Szent Család egyiptomi meneküléséről szóló történeteket.

Értékes forrás a Sawirus Ibn al-Mukaffának tulajdonított *Az Egyiptomi Egyház pátriárkáinak története*¹⁵, Vahbibn Munabbih perzsa származású jemeni muszlim történetíró (654/55 – 728)¹⁶ írása, Abu l-Makárim kopt történész (megh. 1208) *Egyiptom és néhány környező ország templomai és kolostorai* című munkája, amelyet tévesen Abu Szálih örmény szerzőnek tulajdonítottak¹⁷, Szozomenosz bizánci történetíró (5. sz.) egyháztörténete¹⁸, valamint Taki d-Dín Al-Makrízi arab földrajzi és történetíró (1363/1364 k. –1442) *Egyiptom topográfiai és történelmi leírása c. könyve*¹⁹.

A Szent Család egyiptomi látogatása hagyományának sok elemét megőrizték a különböző útleírások és zarándok-beszámolók is. Ezek közül említésre méltó Bölcs Bernárd (870)²⁰, Jacques de Vitry (1180)²¹, Marino Sanuto (1270k –1343)²², IV. Sancho, Kasztília királya (1284–1295)²³, John Poloner (1421)²⁴ és M. de Maillet francia főkonzul (1703) írása. A magyar vonatkozású zarándok-beszámolók közül értékes adatokat tartalmaz Felix Fabri ulmi domonkosrendi szerzetes Lászlai János erdélyi főesperes zarándokútját is ismertető útleírása²⁵, valamint Pécsváradi Gábor²⁶ és Huszti György²⁷ zarándoknaplója. (2. kép)

Az írott forrásokon kívül számos egyiptomi város és falu népi hagyománya szól a Szent Család ottani látogatásáról. Ezek összegyűjtésében Otto F. A. Meinardus játszott jelentős szerepet.²⁸ A

keresztény hagyomány mellett megemlíti az egyiptomi menekülésről szóló történetet a *Korán* is. A korai muszlim források közül Muhammad al-Bákir síita imám (676 – 731)²⁹ utal a Szent Család egyiptomi tartózkodására.

Ezekben a forrásokban rengeteg a mesés elem, egyes történetek kifejezetten valószínűtlennek hatnak és fenntartással kell olvasnunk őket. Mint tudjuk, a keresztény egyházatyák (Tertullianus, Szent Jeromos, Szent Ágoston) elítélték az apokrif írásokat, és voltak olyan egyházi megnyilatkozások is, amelyek olvasásukat nem ajánlották a hívőknek. Mégis, az apokrifok, és velük együtt a többi írásos és szóbeli hagyomány fontos dokumentumai az ókeresztény gyökerekig visszanyúló népi vallásosságnak és széles néptömegek megélt hitének.

A Szent Család egyiptomi látogatásának a hagyomány által szentesített emlékhelyei máig hatalmas tömegeket vonzanak. E zarándoklatok nem ritkán a kereszténység legkorábbi korszakára nyúlnak vissza. Az első zarándok a hagyomány szerint maga Szent Ilona, Nagy Konstantin császár anyja volt. A legtöbb zarándoklat a Szent Család menekülésének emléknapijára, a kopt naptár Basonsz havának 24. napjára (a Gergely-naptár szerint június 1-re) esik, de megemlékeznek a Szent Család egyiptomi tartózkodásáról az egyes helyi ünnepnapokon rendezett *múlidokon* is.

A MENEKÜLÉS IDŐTARTAMA

A különböző források nem egységesek az Egyiptomban eltöltött idő tekintetében. A legkorábbi forrás, amely a Szent Család egyiptomi menekülésének időtartamára utal, Római Szent Hippolütosz (170 –235) egyházi író *Máté evangéliumához írt kommentárja*, amelynek egy etióp változatában három évre és hat hónapra teszi az egyiptomi tartózkodást.³⁰ Theophilosz szintén

úgy tudja, hogy a Szent Család vándorlása három és fél évig³¹ tartott. Szalamiszi Epiphániosz ugyanakkor két évben jelöli meg az egyiptomi tartózkodás időtartamát.³² A *Megváltó gyermekiségének arab evangéliuma* hároméves egyiptomi tartózkodást említ.³³ A Kopt Ortodox Egyház a legkorábbi forrásokkal összhangban ma is három és fél évben jelöli meg az egyiptomi menekülés időtartamát.³⁴ Egy tévesen Strabónnak tulajdonított 12. századi irat szerint a Szent Család egyiptomi tartózkodása hét évig tartott.³⁵ A muszlim hagyomány szerint is hét évig időztek Egyiptomban, azonban egy 14. századi muszlim kommentátor azt állítja, hogy Jézus tizenkét éves koráig volt ott.³⁶

HOGYAN UTAZHATOTT A SZENT CSALÁD?

Pszeudo-Máté evangéliuma úgy tudja, hogy a Szent Családnak egy kétökrös szekere volt, azon szállították nélkülözhetetlen holmijukat. A népi hagyomány ezzel szemben egyöntetű abban, hogy Szűz Mária, ölében Jézussal, szamárháton tette meg az út szárazföldi szakaszát, Szent József előttük vagy mellettük gyalog ment, vezette a szamarat. Nagyon sok régi ikon ábrázolja így a Szent Családot. Az utazás ilyen módja a Közel-Keleten az ókortól fogva igen megszokott volt. Hasonló jelenetet ír le a *Kivonulás könyve* is: „Mózes vette feleségét és fiát, szamárra ültette őket, és visszatért Egyiptom földjére.” (Kiv 4,20). A Nílus-völgyben, a deltában és az oázisokban ma is mindennapi látvány a szamárháton utazó falusi ember.

A megtett útszakaszok hosszát nyilvánvalóan meghatározta, hogy milyen távolságra képes eljutni egy szamár az egyik itatóhelytől a másikig. A kutak, források állandóan visszatérő elemei a történeteknek. Gyakori motívum, hogy Jézus forrást fakaszt

2. kép Zarándokok a Szent Család ünnepén.

Kép forrása: Wiens, *Coptic Life* 2003.

vánúton. Aki nem ért sötétedésig biztonságos helyre, vadállatok támadásának volt kitéve. Történetek szólnak arról, hogy a Szent Család is találkozott vadállatokkal, de a vadak csodálatos módon nem bántották őket, hanem hódoltak a gyermek Jézusnak.

Állandó veszélyt jelentettek az utazókra a rablótámadások. Nem volt biztonságos egyedül, vagy kis csoportban utazni, ezért a karavánok nagyobb létszámúak voltak. Az értékesebb szállítmányokat fegyveres kíséret biztosította. A Szent Család útjához kapcsolódó hagyományban többször visszatér az a történet, hogy a Szent Családot rablótámadás éri. A rablók közül az egyik jószívű, a másik kegyetlen, és a hagyomány a Golgotán a később Jézus jobb és bal oldalán megfeszített latrokkal azonosítja őket.

A fennmaradt elbeszélések szerint a Szent Család szívesen

a puszta földből, hogy a kiszáradt kút a Gyermekek közeledtével megteljen vízzel. A sivatagi terepen a víz élet-halál kérdése, és az szabja meg az útvonalat, hogy hol juthat iható vízhez az utazó.

Sötétedésig mindenképpen lakott helyre kellett érni. Különösen fontos volt ez a sivatagos útszakaszokon, például az Észak-Sínai-félszigeten átvezető kara-

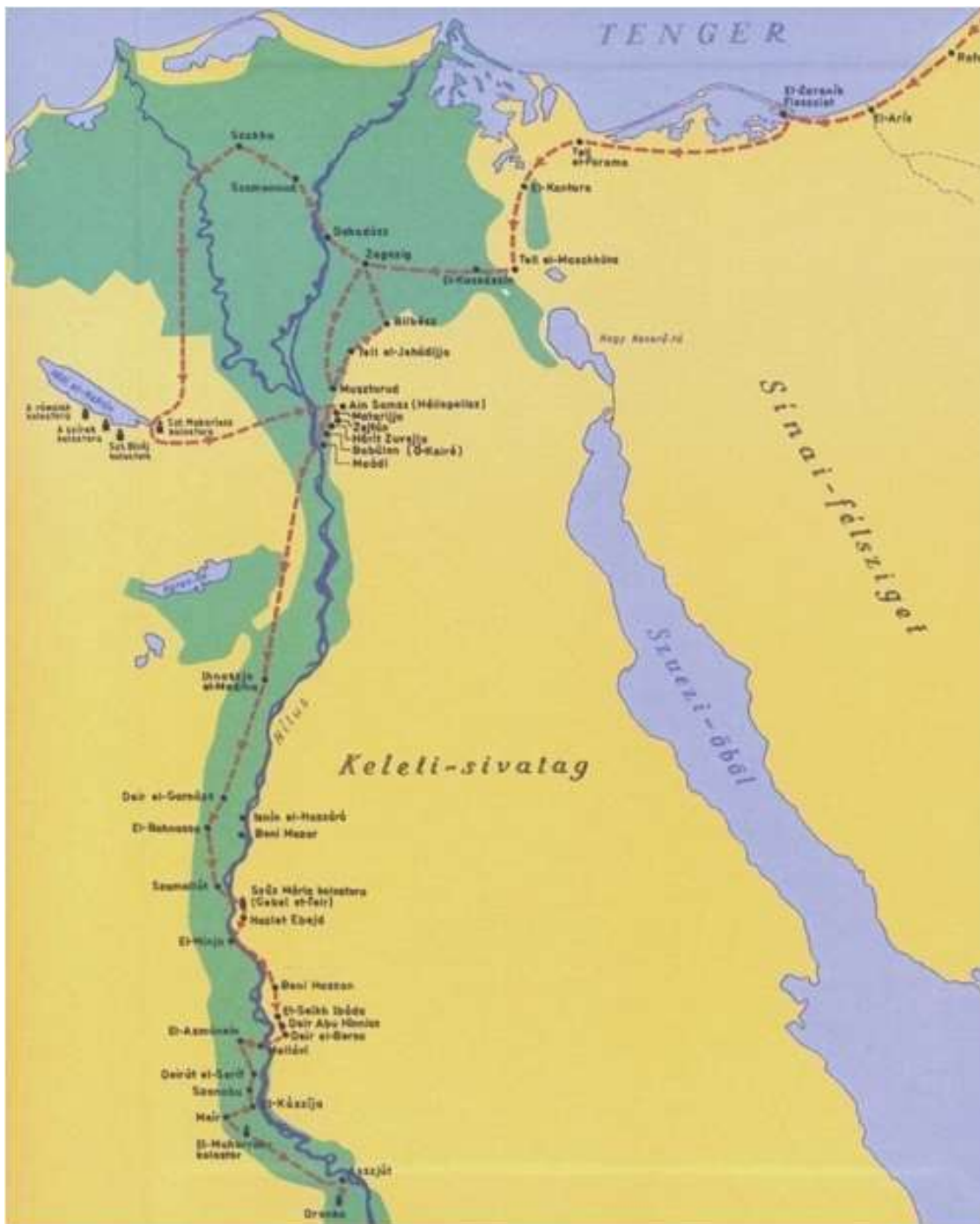
szállt meg azokon a helyeken, ahol zsidó kolóniák laktak. Honfitársaik között nyilván kevésbé tűnt fel, hogy idegenek, így üldözőik is nehezebben találhattak rájuk.

Amint a Nílus, annak mellékágai, vagy a belőle kiágazó csatornák közelébe értek, bizonyára vízre szállt a Szent Család és az utat vízi járművel folytatták. A Nílus-völgyben a civilizáció kialakulásának kezdeteitől a folyó volt a legfontosabb közlekedési útvonal. Alkalmas eszköz lehetett – a folyón a mai napig használatos – vitorlás csónak, a *felukka*.

Felvetődik a kérdés, miből fedezte Szent József a legalább három és fél évig, de lehet, hogy tovább tartó utazás költségeit. Ha mint ács, juthatott is néha alkalmi munkához, ebből az utazás, a szállás, az étkezés költségeire még a legszerényebb életmóddal sem futhatta. Az ilyen hosszú tartózkodás jelentős pénztartalékokat igényelt, amivel egy szegény zsidó család aligha rendelkezhetett. Kézenfekvő azonban az elképzelés (amelyet máig sokszor emlegetnek a koptok körében), hogy a Szent Család eladogatta a Háromkirályok értékes ajándékait, az aranyat, a tömjént és a mirhát, és ebből fedezhette a költségeit.

A MENEKÜLÉS ÚTVONALA

Bár a különböző források nem egységesek a Szent Család egyiptomi útvonala tekintetében, az élő kopt hagyomány alapján jól kirajzolódik a feltételezett haladási irány. Eszerint Egyiptomban először a Földközi-tenger mentén nyugati irányban haladtak, átkeltek a kantarai földszoroson, majd megérkeztek a Nílus termékeny, zöld deltájának vidékére. Időztek Szkétisz sivatagában, majd a mai Kairó térségében volt szálláshelyük. Innen vízre szálltak és csónakon folytatták útjukat a Níluson Felső-Egyiptom felé. A

3. kép A Szent Család menekülésének útvonala. Forrás: Pakurár István térképe a szerző terve alapján (Lázár: *Keresztény zarándokhelyek*, 2001)

kopt hagyomány szerint Kúszkamban jelent meg álmában Józsefnek az Úr angyala és adta tudtára, hogy már biztonságban visszatérhetnek Izrael földjére. (3. kép)

RAFAHTÓL PÉLUSZIONIG AZ ÉSZAK-SÍNAI TENGERPARTON

Miután a Szent Család átjutott Egyiptomba és túl volt az életveszélyen, minden valószínűség szerint a Palesztina és Egyiptom között húzódó egyetlen, jól ismert karavánutat követte, amely a Sínai-félsziget északi felén, a Földközi-tenger mentén halad, Rafahtól al-Kantaráig. A Gázából a Nílus-deltába tartó, többnyire kietlen és vízben igen szegény sivatagon át vezető út valószínűleg a történelem egyik legősibb útvonala. Az ókori egyiptomiak **Hórusz útjának** nevezték, ezen menetelt a fáraók hadserege a mai Izrael, Jordánia és Szíria területén élő népek ellen viselt hadjáratokra. Ezen haladtak a karavánok, ezen utaztak a szomszédos országok uralkodóihoz küldött követek is. De ezt az utat választották az éhínség és háborúk sújtotta népek is, amikor a gazdag és bőséges Egyiptomba menekültek. Alighanem ezt az utat használta Ábrahám a Teremtés Könyvének elbeszélésében: „*Amikor éhínség tört ki a vidéken, Ábrahám lement Egyiptomba és ott lakott*” (Ter 12,10), ezen az úton érkeztek Egyiptomba József és testvérei is. Később ezen az úton érték el Egyiptomot a hódító perzsák, görögök, a keresztes hadak és az arab muszlimok.

A Szent Család tehát az írásokból már jól ismerhette az utat és ősei nyomán haladt, amikor Egyiptomba menekült. A sivatagban életveszélyes lett volna letérni erről az útról, s az út mentén fekvő városokban, falvakban biztonságban érezhették magukat, élelemhez, innivalóhoz, szálláshoz juthattak. Az út mentén található néhány ma is azonosítható helységben alighanem egytől egyig megszálltak, s ezt írásos hagyomány is megerősíti.

A Szent Család menekülése idején az Egyiptomot és Palesztinát elválasztó határ az „**Egyiptom patakjának**” nevezett, ma a **Vádi al-Aris** néven ismert időszakos meder volt. A Szent Család

útja minden bizonnyal keresztülvezetett **Al-Arís** városán, amely kétezer évvel ezelőtt **Rhinokolura** néven volt ismeretes, és fontos szerepe volt a keleti határ védelmében.

A hagyomány szerint a Szent Család Rhinokolura után **Oszt-rakinében (al-Zaraník/Flossziat)** szállt meg.³⁷ A város mára már szinte teljesen eltűnt a föld színéről, pedig valaha jelentős püspöki székhely volt. Templomait a 20. században tárták fel a régészek.

A Földközi-tenger partján húzódó karavánút következő állomása **Péluszion (a mai Tell al-Farama)** akkoriban jelentős kikötőváros volt. A Szent Család látogatása sokáig eleven hagyományként élt Péluszion lakosai körében, amelynek emlékére számos templomot emeltek. Említést tesz erről Jeruzsálemi Epiphániosz³⁸, Bölcs Bernárd³⁹, valamint Jacques de Vitry⁴⁰ és Marino Sanuto⁴¹ útbeszámolóí is tanúskodnak arról, hogy Farama fontos zarándokhelynek számított. Az ún. templomok dombján öt ősi keresztény szentély alapjait tárták fel. A nyugati városfalaknál egy sziklába vájt templom nyomait találták meg, amely valószínűleg a Szent Család itteni látogatásának emlékére épült zarándokhely lehetett. (4. kép)

4. kép Tell al-Farama – a keresztelőkápolna maradványa. Fotó: Lázár Imre

Az ősi karavánút **al-Kantara** keskeny földnyelvénél, a Manzalah-tó és a Balláh-tó között vezetett át Ázsiából Afrikába. A Júdea felől érkező utazók ezen a bejáraton léphettek Alsó-Egyiptom földjére, a Nílus deltavidékére, így nyomós okunk van feltételezni, hogy a Szent Család útja is ezen a helyen haladt keresztül.

A NÍLUS DELTÁJÁBAN

A Sínai-félsziget sivataga után a Szent Család a Nílus által öntözött, termékeny deltába érkezett. Valaha a delta zöld háromszögének alapja keleten jóval messzibbre nyúlt, ugyanis Bubasztisztól Péluszionig egy mára már feltöltődött Nílus-ág folyt egykoron. A delta volt Egyiptom leggazdagabb területe, az ország éléskamrája, és máig is az maradt.

Jézus gyermekkorának örmény evangéliuma arról számol be, hogy a Szent Család a Taniszi síkságon keresztül jutott el **Gósen földjére** (Ter 45,10)⁴². Abban az időben a **Vádi Tumílaton** keresztül húzódott az a hajózható csatorna, amely a Nílust a Vörös-tengerrel összekötötte. Azt a feltételezést, hogy a Szent Család átkelt a Vádi Tumílaton, a spanyol hagyomány is megerősíti. IV. Sancho, Kasztília királya állítólag Tarifa ostromakor mesélt el egy történetet, amely szerint a Szent Család erre haladt. A spanyol hagyomány szerint egy leány és három ifjú kísérte őket útjukon.⁴³ Meinardus szerint ehhez a helyhez fűződik az a történet is, amelyet *Pszendo-Máté apokrif evangéliuma* mond el. A történet szerint, amikor egy barlanghoz értek, letelepedtek. Ekkor a barlangból hirtelen sok kígyó kúszott elő. A kis Jézus kiszállt anyja öléből, és a saját lábán megállt a kígyók előtt. Azok erre leborultak Jézus előtt, majd távolabb húzódtak tőle. Ekkor beteljesedett, amit Dávid próféta jövendölt, mondván: „*Dicsérjétek az Urat föld kígyói, kígyói és minden*

mélysege!” (Zsolt 148,7) A kis Jézus pedig odament a kígyók elé, és rájuk parancsolt, hogy senki embernek ne ártsanak. Hasonlóképpen az oroszlánok és a párducok is hódoltak neki, és kíséretársakul szegődtek a pusztában, mutatták az utat, és nagy tisztelettel imádták őt.⁴⁴

Már három napja voltak úton, és amint mentek, Szűz Mária ellankadt a nap hevétől. Amikor meglátott egy datolyapálmát, letelepedett alá. Amikor felpillantott a datolyapálma leveleire, látta, hogy a fa tele van terméssel, mire szólt Józsefnek, hogy szeretne enni belőle. József azonban hiába igyekezett, nem érte el a gyümölcsöt. Ekkor a gyermek Jézus, aki anyja ölében ült, ezt mondta a datolyafának: „*Fa, hajtsd le ágaidat, és gyümölcsöddel lakasd jól anyámat!*” És ezekre a szavakra a datolyapálma nyomban lehajtotta a csúcsát egészen Szűz Mária lábáig; ők pedig leszedték róla a gyümölcsöket, és mindnyájan jóllaktak velük. Ekkor Jézus megparancsolta a pálmafának, hogy egyenesedjen fel, a gyökereiből pedig fakasszon vizet, hogy mindnyájan szomjukat olthassák. A fa erre nyomban felegyenesedett, és a gyökereiből friss forrásvíz tört elő.

A *kopt szünaxarion* szerint **Bubasztisz (Tell Baszta)** volt az első város a Nílus-deltában, amelyet a Szent Család felkeresett. *Theophilosz* látomása elbeszéli, hogy a Szent Család a város keleti végében megpihent egy fa alatt. Két útonálló, aki titokban már régóta követte őket, ott talált rájuk. Az egyikük egyiptomi volt, a másik szíriai zsidó. Amikor a szíriai útonálló arra biztatta az egyiptomit, hogy rabolják ki őket, mert értékesnek találta a ruháikat, az arra kérte, hogy inkább hagyják őket békén, mert a gyermekben különleges jeleket látott, és ez félelemmel töltötte el. Azzal távolabb mentek tőlük. Amikor a kis Jézus szomjas lett, Mária felkelt, fogta a gyermeket és bevitte a városba. Ott vizet kért az asszonyoktól, de valamennyi szívtelen volt, egy sem adott nekik.

Ahogy a két útonálló látta, hogy Mária a gyermekével bement a városba, József pedig elaludt, ellopták Jézus arany szandálját.

Amikor Mária elkéseredetten visszatért, mert senki sem adott nekik vizet, és meglátta, hogy eltűnt az arany szandál, sírva fakadt. Jézus kis ujjával letörölte a könnyeit és keresztet rajzolt a földre. Abban a pillanatban forrás nyílt meg, víz buzogott fel belőle. Akkor Jézus keresztet vetett a vízre és így szólt: „*Segítse meg ez a víz, gyógyítsa meg a testét-lelkét azoknak, akik isznak belőle!*”⁴⁵ (5. kép)

Fent 5. kép Tell Baszta – Jézus kútja

Fotók: Lázár Imre

Lent 6. kép Tell Baszta – Baszset templomának romjai

A következő napon egy vallási ünnepet láttak, amelyet Baszset, a macskaistennő tiszteletére rendeztek Bubasztisz lakói. A hagyomány szerint, amint Szűz Mária, karján a gyermekkel belépett a

templomba, a gránitszobrok leomlottak.⁴⁶ Ezzel teljesedett be a bibliai jóslat: „Lám, az Úr gyors felhőn szállva Egyiptomba érkezik. Egyiptom bálványai megremegnek színe előtt, és az egyiptomiaknak megolvad a szívéük keblükben.” (Iz 19,1). Ahogy elterjedt a csodálatos esemény híre, katonák kezdtek el keresni a Szent Családot. (6. kép)

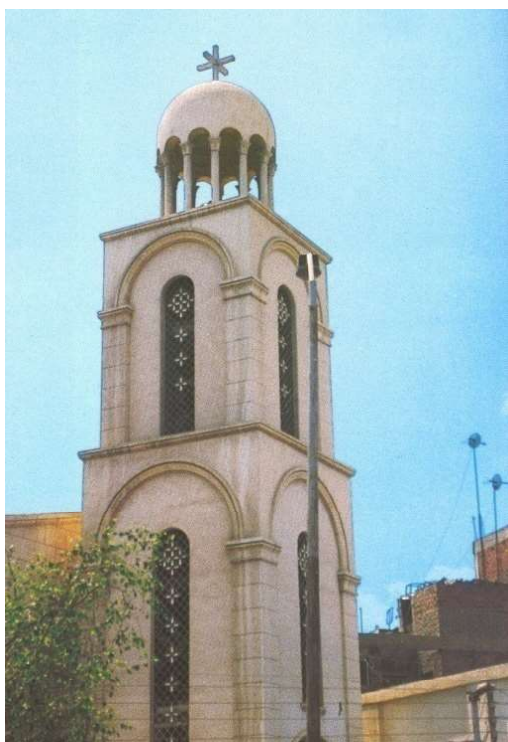
A közeli **Zagazigban** szóbeli hagyományként maradt fenn, hogy a Szent Család nagy szükségében egy Klúm nevű ember házába kért bebocsáttatást. Ahogy a Szűzanya bekopogott az ajtón, Klúm bocsánatkérően azt mondta, nem tudja fogadni őket, mert a felesége évek óta ágyban fekvő beteg. Amikor a gyermek Jézus ezt hallotta, így szólt: „Feleséged, Sára nem beteg.” És abban a pillanatban Klúm felesége felkelt az ágyból, köszöntötte a Szent Családot, és szolgált nekik. A Szent Család a helyi hagyomány szerint három napig tartózkodott Klúm házában. Az őket kereső katonák elől Klúm menekítette ki őket a városból és bújtatta el őket a földeken. Mielőtt a Szent Család elköszönt volna tőlük, Jézus megáldotta a házukat.⁴⁷ Zagazigban Szent György kopt templomáról azt tartják, hogy azon a helyen épült, ahol Klúm és Sára háza állott.

Bubasztiszban a Szent Család látogatásának emlékét a kereszténység korai időszakától őrzik. Basztet templomának a maradványaitól északra egy kút látható, amelyet a népnyelv „*Jézus kútjának*” nevez. Erről a kútról Abu l-Makárim is említést tesz.⁴⁸

Elhagyva Bubasztiszt, a *kopt szünaxarion* szerint a Szent Család délfelé vándorolt tovább, míg el nem érte **Muszturud** városát, amelyet „*al-Mohamma*” (*a firdetés helye*) néven is emlegetnek. A helységet az ókorban Timoni Szorat néven ismerték. A kopt hagyomány szerint a Szent Család egy barlangban pihent meg. Találtak egy kutat is, ittak a vízből, Mária pedig megfürdette benne a kis Jézust.⁴⁹ Muszturudban Szűz Mária temploma azon a helyen épült, ahol a Szent Család menedéket talált. A templom északkeleti sarkában látható az a kút, amelyből a hagyomány szerint a

Szent Család ivott, és amelyben a kis Jézus megfürdött.

Muszturudból északkelet felé haladt tovább a Szent Család, míg megérkeztek az Iszmáilíja-csatorna mellett fekvő **Bilbaiszba**. Mind a keresztény, mind a muszlim helyi hagyomány úgy tartja, hogy Bilbaisz lakosai részesítették először méltó vendégszeretettel a Szent Családot. Amint beértek a városba, temetési menettel találkoztak. A halott egy özvegyasszony egyetlen fia volt. Jézus, aki részvétellel tekintett a gyászolókra, feltámasztotta őt. A feltámasztott ifjú ezekkel a szavakkal szólott az ámuló sokasághoz: *„Ez itt az igaz Isten, a világ megváltója. A Boldogságos Szűzanya szülte őt, olyan rejtelmet teljesítve be, amelyet emberi elme fel sem foghat.”* És Bilbaisz valamennyi lakója hitt Jézusban.⁵⁰ (7. kép)

8. kép Szakha – a gyermek Jézus lábnyomát őrző kő. Fotó: Lázár Imre

7. kép Bilbaisz. Fotó: Lázár Imre

Valaha sok zarándok járult egy fához Bilbaiszban, amelyet „Szűz Mária fájának” tartottak. A helyi muszlimok is olyan nagy tiszteletben tartották ezt a fát, hogy legnagyobb szentjeiket ennek a közelében temették el. Az elbeszélések szerint a fát Napóleon katonái ki akarták vágni. Amikor azonban az első fejsze-

csapást mérték a fa törzsére, az vérezni kezdett. Erre a katonák megrémültek és elmenekültek.⁵¹

Dakadúsz a damiettai Nílus-ág keleti partján fekszik. Bár egyetlen fennmaradt írás sem említi, hogy a Szent Család megfordult volna ezen a helyen, a helyi lakosság meg van győződve arról, hogy ez így történt.⁵² A Szent Márknak szentelt templom udvarán van egy régi kút, amely állítólag a Szent Család látogatása idejéből való és a kis Jézus is ivott belőle. A kút vizét gyógyító hatásúnak tartják.

Az *etióp és a kopt szünaxarion* szerint a Szent Család nyugati irányba haladva átkelt a Nílus damiettai ágán, így érkeztek meg **Szebennütosz (Szamanúd)** városába. A hagyomány szerint 14–17 napig tartózkodtak ott.⁵³ Szűz Mária és Szent Apanúb temploma állítólag az a hely, ahol a Szent Család annak idején megpihent. A templom udvarán elhelyeztek egy gránitkőből faragott edényt, amelyben a hagyomány szerint Szűz Mária tésztát dagasztott. Az udvaron van egy régi kút, amelynek a vizéből ivott a Szent Család, és amelyet a kis Jézus megáldott. Ennek a kútnak a vizét is csodatevő hatásúnak tartják.⁵⁴

A következő szállásuk azon a helyen volt, ahol ma **Szakha** városa fekszik. Ez a hely a középkorban jelentős vallási központ volt, számos templommal. A Szent Család itteni tartózkodásának emlékére **Bikha-Iszosznak**, azaz „*Jézus lábnyomának*” nevezték. Ezt a nevet egy kőtömbről kapta, amely Szent Zakariás, Szakha püspöke feljegyzései szerint a gyermek Jézus lábának a lenyomatát őrzi. Emiatt ezt a helyet régóta különös tisztelettel övezik.⁵⁵ Abu l-Makárim beszámol arról, hogy a kegyhelyre mindenfelől zarándokok sereglettek, olajat öntöttek a lábnyomot őrző kőre és megérintették azt. A templom papjai azonban attól tartva, hogy a muszlimok elvihetik, esetleg meg is gyalázzhatják a kőtömböt, elrejtették.⁵⁶ Hogy hová, arról sokáig senki nem tudott. Az elveszettnek hitt kő azonban csodálatos módon előkerült. A templom

közelében 1984. szeptember 7-én vízvezeték-árkot ástak. A földből egy oszlopfő, majd egy négyszögletes kődarab került elő. A kő egyik oldalán egy kb. kétéves gyermek lábnyomát, a másik oldalán az „Allah” arab feliratot fedezték fel a kőbe vésve. A lábacska lenyomata még mindig őrizte a régi zarándokok ráöntött olajának a foltját. Amikor az esetet jelentették az egyházi hatóságoknak, a pátriárka bizottságot jelölt ki az ügy kivizsgálására. A bizottság tagjai alaposan tanulmányozták a Jézus lábnyomát őrző kőről szóló középkori feljegyzéseket. Kinyilvánították, hogy a megtalált kőhasáb minden kétséget kizáróan azonos az elveszettnek hitt relikviával. Jézus lábnyomát ezután ünnepélyes szertartás keretében Szűz Mária templomában helyezték el.⁵⁷ (8. kép]

Leontopoliszban a régi írások szerint a hazafelé vezető úton pihent meg a Szent Család. A római térképek Vicus Judaeorum néven jelölték ezt a helyet, a romvárost ma **Tell al-Jehúdijának** („*A zsidók dombjának*”) nevezik.

A *kopt szünaxarion* szerint Szakhából a Szent Család nyugati irányban haladt tovább és átkelt a folyó rosetti ágán. Ezután délnek fordulva folytatták útjukat, és elérték **Vádi n-Natrúnt**, azaz a Nátron-völgyet, egykori nevén **Szkétisz** (al-Aszkét) sivatagát. Az elbeszélés szerint, amikor a kis Jézus megpillantotta ezt a helyet, megáldotta azt és megjövendölte, hogy ebben a sivatagban sok szerzetes él majd. (9. kép)

9. kép Vádi n-Natrún
a Szírek kolostora.
Fotó: Lázár Imre

10. kép Vádi n-Natrún
Szent Bisoj kolostora. Fotó: Lázár Imre

A Szent Család látogatásának hagyománya reméteket vonzott Szkétisz sivatagába. Különösen a diocletianusi keresztényüldözés idején, a 4. század elején menekültek tömegesen a sivatagba. Először szétszórva, barlangokban éltek, majd közösségeket formálva kolostorokat alapítottak. Vádi n-Natrún

a 4.-5. századra az egyik legnevezetesebb egyiptomi keresztény központ lett. Mára már csak négy kolostor működik. (10. kép)

A MAI KAIRÓ ÉS KÖRNYÉKE

Vádi n-Natrún után a Szent Család délkeletnek fordulva folytatta útját és a hagyomány szerint **Héliopoliszba**, a bibliai **On** városába érkeztek. *A Megváltó gyermekiségének arab evangéliuma* elméli, hogy a Szent Család egy ispotályban talált szállást a városban. A templom egyik papjának volt egy háromesztendős fia, akit démonok szálltak meg. Ez a fiú az ispotályban rátalált a Szent Családra. Mária éppen Jézus pólyáit mosta és teregette. A megszállott fiú odalépett, fogott egy pólyát, és a fejére tette, erre a démonok azon nyomban kimenekültek belőle. Nagy nyugtalanságot keltett, hogy a Szent Család érkezése után nem sokkal elkezdett morajlani és rengeni a föld, és még ugyanabban az órában összeomlott az ottani nagy pogány templom bálványa. Egyiptom lakói pedig – még az idegenek is – mind a romok köré sereglettek. József és Mária viszont igencsak megrémültek, mert biztosak voltak benne,

hogy mihelyt az egyiptomiak értesülnek a bálvány pusztulásáról, üldözőbe veszik őket.⁵⁹

Héliopolisz után a Szent Család útja a jelenlegi Kairó külvárosi részén fekvő **Matarija** faluba vezetett, ahol valószínűleg valamelyik zsidó családnál kereshettek éjszakai szállást. Az ottani tartózkodásról sok forrás beszámol. Említi a *Megváltó gyermekségének arab evangéliuma*, a *kopt és etióp szünaxarionok*, de sokszor emlegetik a középkori szentföldi zarándokok beszámolóit is.

A hagyomány a Szent Család matarijai látogatásához kapcsolja a középkorban ott lévő, nemzetközi hírű balzsamkert eredetét. Az *etióp szünaxarion* szerint amikor a Szent Család Matarijába ért, a gyermek egy vesszőt apró darabokra tört és a földbe dugta. Azután a kezével kutat ásott. A kútból víz tört elő, amelynek különösen édes illata volt. Akkor Jézus egy kis vizet vett a kezébe és meglocsolta vele a földbe dugott vessződarabokat. A fadarabkák azonnal gyökeret eresztettek, leveleket hajtottak és rendkívül édes illatot árasztottak magukból. A növényt balzsamnak nevezték el.⁶⁰ A *Megváltó gyermekségének arab evangéliuma* szerint Jézus forrást fakasztott, Mária pedig kimosta benne fia ingét. Jézus izzadságának lehulló cseppjeiből azután balzsam fakadt.⁶¹ Al-Makrízi elmondja, hogy látta azt a balzsamfát, amelyet abból a kútból nyert vízzel öntöztek, amelyben Mária fürösztötte a gyermek Jézust. Ez a balzsam értékes ajándéknak számított, főleg az etiópai és a görög keresztény királyok keresték.⁶² A kenetet a kereszteléshez és más egyházi szertartásokhoz használták.

Matarijában régóta vallásos tisztelet tárgya a Mária fája (*Sagarat Marjam*) néven tisztelt szikomórfa, amely a hagyomány szerint egykoron megnyílt, hogy menedéket nyújtson a Szent Családnak. A hagyomány szerint a menekülőket továbbra is követte az a két útonálló, akikkel először Bubasztiszban találkoztak. Amikor a két rabló már majdnem rájuk talált, a fa csodálatos módon megnyílt és elrejtette őket.⁶³ A történet más változatai szerint

Heródes katonái követték a Szent Családot és éppen akkor értek a nyomukba, amikor a szikomórfa árnya alatt pihentek. Akkor a fa odvában rejtőztek el, egy pók pedig hálót szőtt a nyílásra, így az üldözők nem vették észre őket.⁶⁴ Mária fája a középkorban az egyik legismertebb egyiptomi keresztény zarándokhellyé vált. A nevezetes helyet több középkori magyar zarándok is felkereste. Köztük volt Lászlai János erdélyi főesperes⁶⁵, Pécsváradi Gábor obszerváns ferences rendi szerzetes,⁶⁶ és Raszinyai Huszti György,⁶⁷ akiknek látogatásáról úti beszámolók szólnak. Az eredeti fa a feljegyzések szerint 1656-ban száradt ki, gyökereinek egy újabb hajtása azonban a mai napig fennmaradt.⁶⁸ (11. kép)

11. kép Matarija –
Mária fája. David
Roberts litográfiája.
Forrás: *Wikimedia
Commons*

12. kép Ó-Kairó – A Babülön-erőd. Fotó: Lázár Imre

Kairó **Zaitún** nevű külvárosa Matarija közelében fekszik. Nevezetessége Szűz Mária (al-Adhrá) temploma. Állítólag azon a helyen épült, ahol a Szent Család rövid időre megpihent. Korabeli tudósítások szerint Szűz Mária 1968. április 2-án megjelent az ottani templom kupoláján, majd a jelenés több mint egy éven át folytatódott.⁶⁹

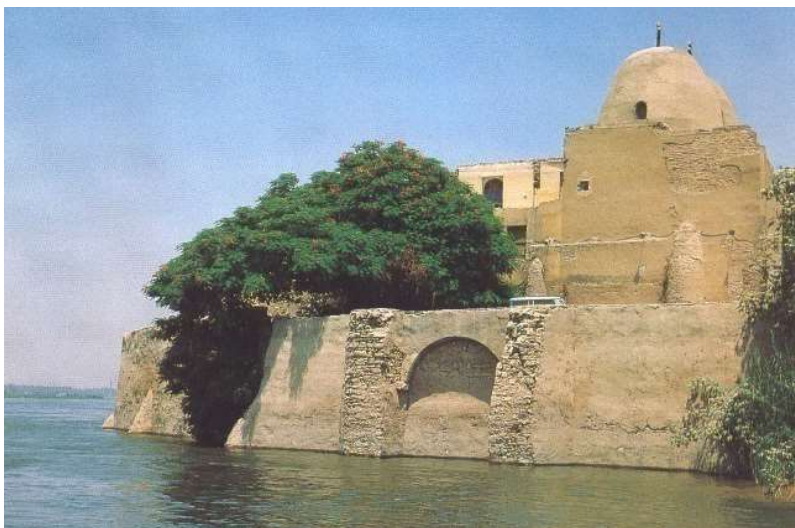
Kairó fátimida muszlim óvárosa mellett, az al-Moszki közelében van **Hárat Zuvajla**. Az ott található Szűz Mária (al-Adhrá) templomának és kolostorának épületegyüttese arról nevezetes, hogy a hagyomány szerint ezen a helyen is megszállt a Szent Család.⁷⁰

A ma Ó-Kairó (Maszr al-Kadíma) néven ismert városrész a római időktől fogva létezik **Babülön** néven. A rómaiak Augustus császársága idején nagy erődítményt építettek, és ott helyezték el az Egyiptomba rendelt római helyőrséget. (12. kép) A *kopt szünaxarion* szerint a Szent Család az egyiptomi menekülés végén, a hazafelé vezető úton Babülön erődjében is megszállt.⁷¹ A hagyo-

mány úgy tartja, hogy egy barlangban laktak, amely fölé a mai Szent Szergiusz-templom épült.⁷² Babülön erődjében valószínűleg jelentős zsidó kolónia élt a Szent Család látogatása idején. A Szent Család bizonyára szívesen tartózkodott együtt az Egyiptomban élő zsidókkal, közöttük biztonságban érezték magukat. A Szent Szergiusz-templom altemplomát, ahol a Szent Család egykoron oltalmat talált, a mai napig előszeretettel látogatják a zarándokok. A 18. századig a ferences szerzetesek is miséztek a kripta oltáránál. Felix Fabri ulmi obszerváns szerzetes és a magyar Lászlai János 1483-ban kereste fel a kegyhelyet.⁷³ (13. kép)

13. kép Ó-Kairó – A Szent Család barlangja Szent Szergiusz templomában. Fotó: Lázár Imre

*14. kép Maádi,
Fotó: Lázár Imre*

Kairó egyik külvárosában, **Maádiban** található Szűz Mária (al-Adhrá) temploma. Ez az egyik legfestőibb templom egész Egyiptomban, közvetlenül a Nílus keleti partján fekszik. Az észa-

ki mellékhajó nyugati végében található régi kút vizét csodatévő és gyógyító erejűnek tartják, mivel a hagyomány szerint a gyermek Jézus megáldotta. A templom udvaráról lépcsők vezetnek a Nílushoz. Állítólag ezeken a lépcsőkön ment le a vízhez a fáraó leánya, amikor Mózesre rátalált (Kiv 2,5), és a Szent Család is, amikor hajóra szállt, hogy Felső-Egyiptom felé folytassa az útját. (14.kép)

A NÍLUS VÖLGYÉBEN

A ránk maradt írásokból és a szájhagyományból az a kép rajzódik ki, hogy a Szent Család faluról falura, városról városra haladt a folyó mentén délfelé. A Bahr Júszuf-csatorna jobb partján lévő **Ahnaszja al-Madína** falu a római időkben **Hérakleopolisz Magna** néven volt ismert. A helység muszlimok által megőrzött hagyománya őrzi a Szent Család látogatásának emlékét. Al-Makrízi megemlíti egy pálmafát, amely ott volt látható.⁷⁴ A helyi muszlim hagyomány szerint ez volt az a pálmafa, amelyről a *Korán* azt írja, hogy friss, érett datolyát hullatott Máriára, a tövéből pedig csermely fakadt.⁷⁵

Isnín an-Naszará falu lakosai szerint a Szent Család ezen a helyen is áthaladt, és ott pihent meg, ahol most Szent György temploma (Mari Girgisz) áll. A templomban található régi kútról azt állítják, hogy ivott belőle a Szent Család, és a vizét megáldotta a kis Jézus.⁷⁶ Isnín an-Naszará valaha fontos zarándokközpont volt, amelyet Abu l-Makárim és al-Makrízi is megemlíti.⁷⁷

A Szent Család vándorlásának következő állomása **Bajszúsz** (koptul Abaj Isszousz, arabul Bét Jezúsz, azaz „*Jézus háza*”) lehetett. A hely a mai **Dair al-Garnúsz** faluval azonosítható, Az *etióp szünaxarion* azt meséli, hogy Bajszúszban Jézus kutat ásott, amelynek a vize minden betegséget és minden fájdalmat meggyógyított. Ennél a kútnál egy vallási ceremónia keretében becsülték meg a

Nílus áradásának várható szintjét és azt, hogy mekkora termésre lehet számítani.⁷⁸

A kopt hagyomány úgy tartja, hogy a Szent Család legközelebb a Bahr Júszuf-csatorna partján fekvő **al-Bahnasza** faluban szállt meg, amely a görög-római korszakban **Oxürhünkhosz** néven vált jelentőssé. Bár al-Bahnaszában nem maradt emlék, ami a látogatás nyomát jelölné, Fehérvári Géza ásatásai megállapították, hogy a jelenlegi Haszn ibn Szálih-mecset egy korábbi épület alapjaira épült, amely lehetett egy korábbi mecset, de az is feltételezhető, még korábban egy kopt templom állott ott, amelyet az arab hódítás után alakítottak át mecsetté. Egyelőre nem bizonyított hipotézis szerint ez akár a Szent Család emléktemploma is lehetett.⁷⁹ A muszlim hagyomány szerint a Szent Család szamárháton érkezett al-Bahnaszába, és egy kápolnában gyógyító erejű kutat találtak. Szűz Mária és gyermeke itt mosakodott meg ima előtt, a víz túlcserdült, majd pedig eltűnt. Egy Korán-kommentár azt állítja, hogy a XXIII. szúra 50. verse („*És [csodás] jellé tettük Mária fiát és az anyját. És menedéket adtunk nekik egy dombon, mely nyugodt tartózkodást és forrásvizet kínált.*”⁸⁰) al-Bahnaszára utal. Egy másik Korán-magyarozó hozzáteszi, hogy amikor a Szent Család megérkezett al-Bahnaszába, a híres kúthoz siettek. József egyedül hagyta Szűz Máriát a kút közelében. Jézus vizet kért és sírva fakadt, mert a kútban egyáltalán nem volt víz. Ekkor azonban a víz szintje emelkedni kezdett, és Jézus inni tudott belőle.⁸¹

Muhammad al-Bákír elmeséli, hogy amikor Jézus kilenc hónapos volt, anyja elvitte őt egy iskolába al-Bahnaszában.⁸² Amikor a tanító kikérdezte az ábécéről, Jézus nem csak hogy értelmes válaszokat adott, de magyarázatokat is fűzött az egyes betűkhöz. A tanító ámulva hallgatta, majd Józsefhez fordult: „*Idehoztad ezt a gyermeket, hogy tanítsam, és közben bármelyik tanárnál okosabb! Fiadnak semmiféle oktatásra nincs szüksége!*”⁸³

Vahb arról ír, hogy a Szent Család a szegények menhelyén

szállt meg al-Bahnaszában. Ezt a menhelyet egy gazdag ember tartotta fönn. Egy napon ellopták a gazdag ember kincsét. Az eset nagyon bántotta Szűz Máriát. Amikor Jézus ezt látta, így szólt hozzá: „*Anyám, megmutatom, hol van a pénze.*” Ezután Jézus leleplezte a tolvajokat, akik közül az egyik vak, a másik béna volt. Összejátszottak, a vak használta az erejét és a béna a szemét.⁸⁴

A Szent Család déli irányban haladva átkelt a Níluson és **Gabal at-Tair** mellett haladt el. Itt a folyó fölé egy magas sziklafal tornyosul. Abu l-Makárim elmondja, hogy amikor a Szent Család ott hajózott, egy hatalmas szikla kimozdult a helyéről és feléjük zuhant. Ekkor a kis Jézus kinyújtotta a kezét és megakadályozta a szikla lezuhanását. A keze nyoma pedig ott maradt a sziklán.⁸⁵ Ez a történet a *Theophilosz látomásában* is szerepel.⁸⁶ Hogy mi lett ezzel a legendás kéznyommal, arról sok történet kering. Egyes források azt állítják, hogy I. Amalrich, Jeruzsálem királya kivágatta azt a szikladarabot, amelyen a kis Jézus kéznyoma volt, és magával

15. kép *Gabal at-Tair*. Fotó: Lázár Imre

vitte Szíriába⁸⁷. Mások szerint a szikladarab a Nílus fenekén van és a folyó iszapja borítja. Megint mások azt tartják, hogy a keresztes háborúk idején Szaláh ad-Dín vágatta ki a

sziklából és vitette ismeretlen helyre. A templom papja úgy tudja, hogy a British Museum őrzi a relikviát.⁸⁸ (15. kép)

A hegy tetejére épített Szűz Mária-templom (Dair al-Adhrá), amelyet „*A Tenyér Asszonyának*” is neveznek, Egyiptom egyik leg-

szebb fekvésű temploma. Állítólag Szent Ilona császárné, Nagy Konstantin császár anyja építtette azon a helyen, ahol a hagyomány szerint a Szent Család megpihent az egyiptomi menekülés során. A 19. század közepéig kolostorként szolgált. Augusztus 22-én, Szűz Mária mennybevitelének ünnepén zarándokok tízezrei keresik fel a templomot.

Gabal at-Tairból a Szent Család délfelé, csónakon utazott tovább egészen addig, ahol a mai **as-Saikh Abáda** falu található. Ezen a helyen annak idején II. Ramszesz temploma állott. Hadrianus római császár ennek a templomnak a romjaira építtette Kr. u. 130-ban **Antinopolisz** városát, hogy megemlékezzen Antinoosz nevű kegyeltjéről, aki itt fulladt a Nílus vizébe. A Szent Család látogatására utaló emlék nem maradt itt.

Antinopolisz után a Szent Család a Nílus nyugati partján szállhatott partra, hogy útjukat Hmunu (Smun), görög nevén **Hermopolisz Magna** felé folytassák, arra a helyre, ahol most **al-Asmúnain** falu fekszik. *Theophilosz* látomásának elbeszélése szerint, amikor a Szent Család odaért, a városkapu négy sarkán lévő, lovakat ábrázoló szobor lezuhant és összetört.⁸⁹ *A méh könyve* ugyanakkor azt állítja, hogy a kapu két oldalán két sárgaréz figura állott. Amikor a Szent Család keresztülhaladt a kapun, ez a két figura hangosan felkiáltott: „*Nagy király érkezett Egyiptomba!*”⁹⁰ *Pszseudo-Máté apokrif evangéliuma* azt írja, hogy amikor Szűz Mária kisgyermekével együtt belépett a város főtemplomába (16. kép), az összes bálvány a földre dőlt és összetört. Ahogy ezt jelentették a város fejedelmének, az hadseregével együtt a templomhoz vonult. Amikor meglátta, hogy az összes bálvány arccal a földre borulva hever, odament Szűz Máriához, aki az ölében tartotta Jézust, és leborult előtte, majd kijelentette, hogy ha a Gyermekek nem lenne nagyobb Isten az ő isteneiknél, azok nem borultak volna arcra előtte, és nem hevernének a földön. Erre a városnak egész népe hinni kezdett Jézusban.⁹¹ Ez a történet a nyugati művészeket

is megihlette. Ábrázolása ott látható a római Santa Maria Maggiore diadalívének mozaikján.

A méh könyvében az olvasható, hogy amikor Egyiptom királya ezt meghallotta, megrendült, mert félt, hogy megfosztják a

16. kép Al-Asmúnain – A bazilika romjai.

Fotó: Lázár Imre

királyságától. Megparancsolta hát, hogy késedelem nélkül kuttassák fel őket. De bármennyire is keresték, nem találták meg. Ekkor a király megparancsolta, hogy akik a városban tartózkodnak, valamenyien haladjanak át a kapun. Amikor Mária és a kis Jézus belé-

pett, a két sárgaréz figura felkiáltott: „*Ez a király!*” A Szent Családot elfogták, és ki akarták őket végezni. A történeteknek azonban tanúja volt Lázár, akit Jézus később halottaiból feltámasztott. Ő magas hivatalt viselt az udvarnál, és nagy becsben állt a királynál. Ő odament a királyhoz és kezességet vállalt a gyermekért, és ezzel megmentette őket. Ez az oka annak, hogy Jézus annyira szerette Lázárt.⁹² *Theophilosz* látomásából azt is megtudjuk, hogy al-Asmúnainben volt egy fa, amelyik lehajolt Jézus előtt, és imádta a lába nyomát. Erre Jézus megáldotta a fát.⁹³ Szoszomenosz⁹⁴ és Abu l-Makárim⁹⁵ is megemlékeznek erről a fáról.

Theophilosz látomásában elmondja még, hogy egy hívő ember befogadta a Szent Családot a házába. Másnap reggel rengeteg ember, akiknek különféle bajuk, betegségük volt odasereglett, ahol laktak. Jézus minden egyes betegre rátette a kezét, és azok egytől egyig meggyógyultak.⁹⁶

Ezután a Szent Család néhány napot töltött **Manlauban**, a mai **Malláviban**⁹⁷. További kétnapi utazás után pedig megérkeztek **Kenisz** városába, a mostani **Dairút as-Sarifba**. *Theophilosz* látomásából megtudjuk, hogy ennek a városnak a lakosai jóságos emberek voltak, a Szent Család több napig is köztük maradt. Jézus számtalan csodát vitt végbe azon a helyen is. Élt ott egy ács, akinek a fiát születésétől fogva megszállta az ördög. Amikor Jézus meglátta a megszállottat, felszólította a démont, hogy hagyja el a fiút, és a gyermek még abban az órában meggyógyult. A város előkelői és a papok azonban a Szent Családot küldték, hogy elvezejtsék őket. Azt az embert azonban, aki befogadta őket, hiába kínozták meg, nem árulta el, hogy hol vannak.⁹⁸ Dairút as-Sarifban szintén van egy fa, amelyet a Szent Család látogatásával hoznak összefüggésbe.

A kopt hagyomány azt tartja, hogy Dairút as-Sarifból **Szanabu** városába érkezett a Szent Család.⁹⁹ Ennek közelében van Szent Ménasz kolostora (Dair Mari Mína). A kolostort Dair al-Agabi („*A csoda kolostora*”) néven ismerik. A csoda, amelyre a kolostor elnevezése utal, a Szent Család ottani látogatásakor történt. *A Megváltó gyermekiségének arab evangéliuma* mondja el, hogy amikor a Szent Család odaért, éppen lakodalmat ültek. Csakhogy a Sátán praktikái és a varázslók mesterkedései megnémítették a menyasszonyt, úgyhogy egy árva szót sem tudott szólani. Amikor a városban megjelent Mária, karjában tartva Jézust, meglátta őket a néma menyasszony. Feljűk nyújtotta a kezét, és átvette az anyjától a gyermeket, mire a nyelve azon nyomban megoldódott. A város lakói pedig örömnepet ültek azon az éjszakán. A Szent Családnak a három nap alatt, amit még ott töltöttek, nagy megbecsülésben, pompás vendéglátásban volt része.¹⁰⁰

A következő hely, ahol a Szent Család megszállt, **Kúszkám** (**al-Kúszija, Cusae**) városa volt. Hermopolisz Magna után ez volt az első olyan hely, amelyben a Szent Család látogatásának tar-

tós hagyománya alakult ki.¹⁰¹ *Theophilosz* látomásából megtudjuk, hogy a Szent Család látogatásának idejében volt ott egy pogány templom. A templom főistenének a szobrát hét fátyol alatt tartották. Amikor a Szent Család a város kapujához érkezett, a hét fátyol széthasadt, a szobor pedig a földre hullott és darabokra tört. Akkor a démonok, akik a szoborban laktak, feltüzelték a papokat, hogy botokkal és fejszékkel üldözzék el a Szent Családot. Azok úgy is tettek, úgyhogy a Szent Családnak menekülnie kellett. Miután a városon kívülre értek, a kis Jézus visszafordult és így szólt: „*Legyenek ennek a városnak a lakosai alacsonyabb sorban, mint bármilyen más ember. Legyen átkozott a földje, hogy semmi más ne teremjen rajta, mint halpa és sás.*”¹⁰²

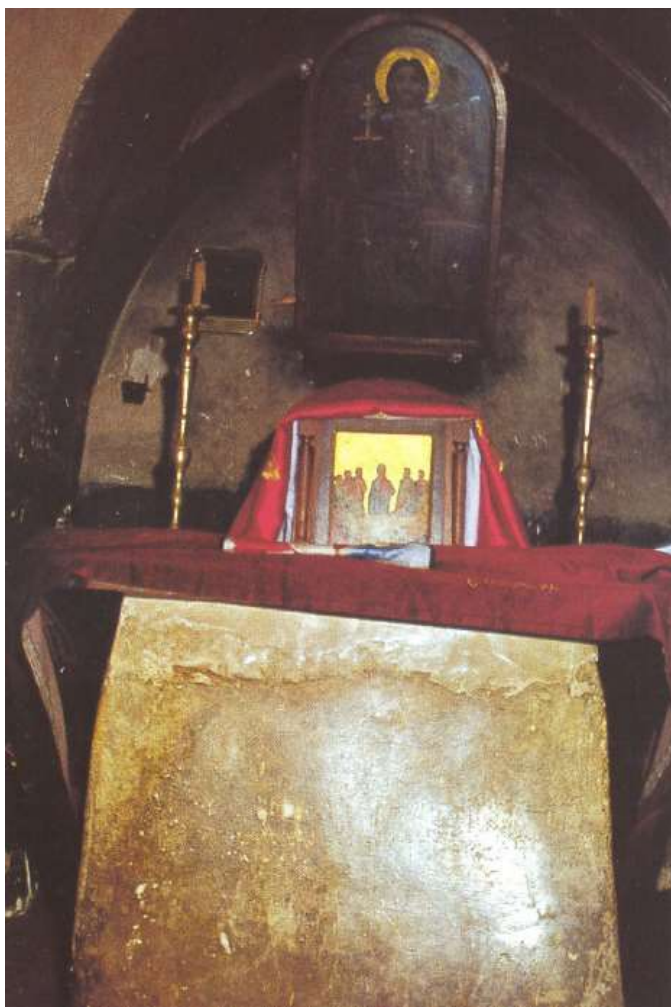
Theophilosz látomásából úgy tudjuk, hogy a Szent Család ez után elkerülte a falvakat, városokat és nem akart lakott településen megszállni. Több település mellett elhaladtak, de Mária egyikbe sem akart bemenni. Ezért egy hegy felé indultak el, hogy ott majd megpihennek. Alig haladtak egy keveset céljuk felé, amikor az a két rabló, akikkel már többször találkoztak, egyszerre csak szembe jött velük. Egyik helyről a másikra követték őket, és most, ezen az elhagyatott hegyen rájuk támadtak. Kiragadták a gyermeket Mária kezéből, és levetkőztették. Azután elvették Mária, József és Szalomé ruháit is. Ezután kissé arrébb mentek, hogy osztozkodjanak a rablott holmin. Mária sírva fakadt, és könnyek gördültek le a Gyermek arcán is. Az egyiptomi útonálló odanézett, meglátta, hogy sírnak, és ez meglágyította a szívét. Megpróbálta rávenni a társát, hogy ne vegyék el ezeknek az idegeneknek a ruháit, mert ezek nem mindennapi emberek, az arcuk fényességet sugároz, olyant, amihez foghatót még sohasem látott. A zsidó útonálló azonban hajthatatlan volt. Akkor az egyiptomi neki adta a részét az előző napi zsákmányból, sőt, a másnapit is neki ígérte, mire az beleegyezett. Akkor az egyiptomi útonálló fogta a ruhákat, és mind visszaadta nekik. Amikor felöltöztek, Jézus az

útonállóra nézett, és ujjával a kereszt jelét rajzolta rá. Akkor megjövendölte, hogy a zsidók megfeszítik őt Jeruzsálemben, és a két útonállót, akik kirabolták őket, szintén megfeszítik, az egyiptomit a jobb, a zsidót a bal oldalán. Az egyiptomi, aki visszaadta a ruháikat, megtér és megvallja őt a kereszten. Ő lesz az első, aki belép a Paradicsomba, még Ádám és valamennyi leszármazottja előtt.¹⁰³

Al-Kúszija után a Szent Család eljutott a Kúszkám-hegyhez, ahol ma a **Dair al-Muharrak, a „felégetett” kolostor** található. *Az egyiptomi egyház pátriárkáinak története* a legrégebbi forrás, amely Kúszkámot megnevezi azon helyek között, ahol a Szent Család tartózkodott.¹⁰⁴ A *szünaxarionok* különféle változatai (kopt, arab, etióp) is mind említik.¹⁰⁵ Abu l-Makárim azt írja, hogy „*ősidők óta nagy tömegek jönnek minden vidékről zarándoklatra ebbe a templomba, mert számon tartják az ott tapasztalt jelek, csodák és a sokféle betegségből való felgyógyulás miatt*”¹⁰⁶. Al-Makrízi szintén említést tesz a kolostorról, és beszámol arról, hogy a zarándokhely kétszer egy évben, virágvasárnapon és pünkösdi ünnepén vonz különösen sok hívet.¹⁰⁷ (17. kép)

17. kép Dair al-Muharrak. Fotó: Lázár Imre

18. kép Dair al-Muharrak: Oltárkő
Szűz Mária templomában. Fotó: Lázár Imre

Theophilosz látomása szerint a Szent Család Baramúda hó 6. napjától, Bába hó 6. napjáig, összesen 185 napig tartózkodott a Kúszkám-hegyen. A Gergely-naptár szerint ez az április 14. és október 16. közötti időszaknak felel meg. Az egyiptomi tartózkodás számos állomása közül itt töltötte a Szent Család a leghosszabb időt.¹⁰⁸ Az elbeszélés szerint Heródes a sátn sugallatára megtudta, hogy hol rejtőznek az üldözöttek. Felbérelt tíz katonát, hogy menjenek el arra a helyre és öljék meg őket. Egy Mózes nevű

ember, aki rokona volt Józsefnek, megtudta ezt. Megelőzve a katonákat előrement, és figyelmeztette a veszélyre a menekülőket. Miután ezt megtette, fogott egy követ, a feje alá helyezte, és kelet felé fordulva kiadta a lelkét. József temette el a ház közelében.¹⁰⁹ A kolostorban, Szűz Mária régi temploma mellett ma is látható egy sírhely, amelyet a szerzetesek Mózes sírjának tartanak. Mielőtt azonban a tíz katona teljesíthette volna csúfos küldetését, Isten angyala megjelent Józsefnek, és így szólt hozzá: „*Kelj föl, fogd a gyermeket és anyját és menj Izrael földjére, mert meghaltak, akik a gyermek életére törtek.*” (Mt 2,19–20) Mielőtt elindultak volna, a hagyomány szerint Mária arra kérte Jézust, hogy áldja meg a házat, amelyben

menedékre leltek.¹¹⁰ A gyermek Jézustól kapott áldásra és a majdani kolostorról szóló jóslatra nagyon sokat hivatkoznak a kolostor szerzetesei. Ez az áldás a hívek szemében minden időkre kivételezett helyzetet biztosít Dair al-Muharrak számára az összes egyiptomi kolostor között.

A kopt hagyomány szerint Szűz Mária temploma azon a helyen áll, ahol a Szent Család a kúszkámi tartózkodás során lakott. Az egyiptomi keresztények ezt tartják a világ legrégebbi templomának. A kolostorban lakó szerzetesek szerint közvetlenül Szent Márk Egyiptomba érkezése után, azaz Kr. u. 60 körül épülhetett. A jelenlegi templom a 12.-13. század tájáról származhat, és minden valószínűség szerint egy ott álló korábbi épület átalakításával jött létre. A Szent Család egykori házának tartott eredeti épület egyes részei állítólag a szentély északi és déli falaként maradtak meg. *Theophilosz látomása* elmeséli a templom eredetlegendáját is. Eszerint Jeruzsálemben a feltámadt Jézus megjelent Máriának és az összegyűlt apostoloknak, s megígérte, hogy templommá szenteli a házat, ahol Kúszkámban laktak. Egy felhőn oda is repültek a kis hajlékhoz, és megtörtént az első egyiptomi keresztény templom felszentelése.¹¹¹

A templom középső szentélyében látható egy oltárkő. A kolostor szerzetesei körében élő legenda szerint ez a kőtömb volt a Szent Család asztala és Szűz Mária erre a kőre állította a kis Jézust, miközben megmosta a lábát. (18. kép) Tetejére – talán a 13. században – egy fehér márvány halotti sztélé került. A szerzetesek a nagy kőoltárt Izajás ószövetségi próféciájával hozzák összefüggésbe: „*Azon a napon oltára lesz az Úrnak, Egyiptom országának belsejében, és emlékoszlopa lesz az Úrnak a határhoz közel. Mindkettő jel lesz és bizonyosság a Seregek Ura számára Egyiptom földjén. És ha a szorongattatás idején az egyiptomiak az Úrhoz kiáltanak, szabadítót küld nekik, hogy megoltalmazza és megmentse őket. Az Úr kinyilatkoztatja magát nekik, és az egyiptomiak elismerik az Urat azon a napon, sőt véres áldozatokkal és*

ételáldozatokkal fognak hódolni neki. Fogadalmat is tesznek az Úrnak és teljesítik is. És akkor, bár kemény csapásokkal sújtja az Úr az egyiptomiakat, de meg is gyógyítja őket.” (Iz 19,19-22).

19. kép Dronka: Szűz Mária temploma.

Fotó: Lázár Imre

Miután az angyal Kúszkában álmában megjelent Józsefnek és hazatérésre szólította fel, a Szent Család követte a parancsot és ismét útnak eredt. Azonban óvatosságból nem az egyenes utat választották, hanem kitérőket tettek. Először délkeletre, **Lükopolisz**, a mai **Aszjút** felé vették útjukat. (19. kép)

A helyi szájhagyomány azt tartja, hogy a Szent Család Aszjúttól nyugatra, a hegyekben **Dronkában** lett szállást. Ez volt a legdélebbi pont,

ahová az egyiptomi menekülés során eljutott. A hegyoldalban egy barlangban szálltak meg, ott, ahol most Szűz Mária apácakolostora (Dair al-Adhrá) áll. A kolostorban számos templom található, amelyek közül a legrégebbi a Barlangtemplom. Ez az a hely, ahol a hagyomány szerint a Szent Család lakott. Maga a barlang már az Óbirodalom idején megvolt, de állítólag a Kr.u. I. század végétől keresztény templomként szolgál. A kereszténység kezdeti óta húzódtak meg ezekben a barlangokban az üldözések elől menekülő keresztények. A tágas barlangtemplom oltára közepén, egy faráccsal elkerített térségben található.¹¹² (20. kép)

20. kép Dronka: a Barlangtemplom. Fotó: Lázár Imre

A kolostorban élő apácák elbeszélése szerint 1968 szeptemberében, egy éjjeli órán Szűz Mária megjelent a barlangtemplomban az oltár háta mögött. Alakja teljes fénnel ragyogó volt. Egy hónap múlva a toronyban is feltűnt a Szent Szűz. A jelenés azóta állítólag többször is megismétlődött. A hetvenes években a szomszédos kolostorban lakó szerzetesek figyeltek fel egy félholton álló, kinyújtott kezű, fényes alakra, amely felragyogott, majd húsz perc után fokozatosan eltűnt. 2001. augusztus 22-én, a Szűz Mária mennybevételének ünnepén megtartott szokásos körmeneten, amikor Szűz Mária ikonját az aszjúti püspök jelenlétében ünnepélyesen körbehordozzák, az alkonyat utáni sötétben hatalmas fényvillanás okozott meglepetést a zarándoktömegben. Az egyházi hatóságok és a hívők is Mária megjelenésének tekintik a jelenséget, bár a felvillanó fény emberi alakot vagy más konkrét formát nem öltött.¹¹³

A Szent Család látogatására a hagyomány szerint augusztusban került sor. A kolostor Szűz Mária ünnepét is éppen augusztusban tartja, augusztus 7. és 22. között. Ekkor százezrek keresik fel a zarándokhelyet, és vesznek részt a körmenetekben, amelyen

Mária és a gyermek Jézus ikonját hordozzák körbe. Alighanem ez a legnagyobb keresztény zarándoklat egész Egyiptomban.

A VISSZAÚT

A Szent Család az egyiptomi források szerint al-Asmúnainon, Dair al-Barsán, Dair Abu Hinniszen, Babülön erődjén, Muszturudon, Tell al-Jehúdíján, Bilbaiszon keresztül, végül a Hórusz-úton tért vissza Izrael földjére. Máté evangéliuma szerint eredetileg Judeába mentek volna vissza, de amikor József meghallotta, hogy Judeában Árkelausz uralkodik atyja, Heródes után, félt odamenni. *„Miután újabb intést kapott álmában, Galilea vidékére költözött. Odaérve Názáret városában telepedett le, hogy beteljesedjék, amit a próféták jövendöltek: Názáretinek fogják hívni.”* (Mt 2,12–23)

Ha hihetünk a hagyománynak, a Szent Család összesen 2000 kilométert tett meg Betlehemtől Názáretig.¹¹⁴ Az út alatt elviselhetetlen gyötrelmeket kellett kiállniuk, éheztek, szomjaztak, túrték a sivatagi utak forróságát és a téli éjszakák hidegét. Sokszor hiába kopogtattak zárt ajtókon, a nyomukban járó katonák, rablók üldözték őket. De oltalmat, ételt-italt kaptak jó emberek hajlékában, laktak elhagyatott barlangokban, még a vadállatok is szolgáltak nekik. Egyiptom végül is befogadta a menekülőket, és ezzel Szentfölddé vált. Az egyiptomi keresztények szilárdan hisznek benne, hogy megkapta az Úr áldását, ahogyan az ószövetségi prófécia mondja: *„Áldott legyen az én egyiptomi népem, kezemnek műve.”* (Iz 19,25) A Szent Család egyiptomi menekülésének élő hagyománya ennek az áldásnak újból és újból történő megtapasztalását jelenti a koptok számára.

IRODALOM

- ABD AL-WAHID, Mustafa (szerk.): *Ibn Kathir – Isma'il ibn 'Umar Abu al-Fida, Qisas al-anbiya'*. Dar al-kutub al-haditha, Cairo, 1968.
- MAKARIM, Abu l- – ŞĀLIḤ, Abu – EVETTS, B. T. A. – BUTLER, Alfred J. : *Churches and Monasteries of Egypt*, Oxford at the Clarendon Press, 1895.
- ACHELIS, Hans (szerk.): *Hippolytus: Commentary on Matthew 24, 22*. Die griechischen christlichen Schriftsteller 1.2. Akademie Verlag, Berlin, 1897.
- ATTIYA, A.S. – ABDAL-MASIH, Y. – BURMESTER, K.H.S. O.H.E. : *History of the Patriarchs of the Egyptian Church known as the History of the Holy Church by Sawirus Ibn al-Mukaffa, Textes et Documents*, Vol. II, part III. Société d'Archéologie Copte, Kairó, 1959.
- BASSET, René: *Le Synaxaire Arabe Jacobite*. Patrologia Orientalis vols. I, III, XI, XVI, XVII: *Kopt szünaxarion (arabul)*. Brepols, Turnhout, 1922.
- BERNARD, J.H. (ford): *The Itinerary of Bernard the Wise*. Palestine Pilgrims' Text Society, London, 1893.
- BIDEZ, J. – HANSEN, G. C.: *Die griechischen christlichen Schriftsteller: Szozomenosz*. Historia Ecclesiastica vol. 5. Akademie Verlag, Berlin, 1897, chapter 21.8-11. (angol fordítás: <https://www.newadvent.org/fathers/26025.htm>)
- BOLLÓK János: *Pszeudo-Máté evangéliuma*, in: Dörömbözi János – Adamik Tamás: *Csodás evangéliumok*. Telosz Kiadó, Budapest, 1996, 47-71.
- BOLYKI János: *Tamásnak, a zsidó filozófusnak beszámolója az Úr gyermekkoráról (Evangelium Thomae Graece)*. Fordítás, magyarázó jegyzetekkel, in: Dörömbözi János – Adamik Tamás: *Csodás evangéliumok*. Telosz Kiadó, Budapest, 1996, 19-24.
- BUDGE, Earnest A. Wallis, M.A., *The Book of the Bee*. The Clarendon Press, Oxford, 1886.
- COLIN, G. – GRAFFIN, F.: *Le Synaxaire Ethiopien Mois de Hedar*. Patrologia Orientalis 44/3, no. 199. [Etióp szünaxarion (ge'ez)]. Ed. Brepols, Turnhout, 1988.
- DAVIS, Stephen J.: *Ancient Sources for the Coptic Tradition*, in: Gawdat Gabra (szerk.): *Be Thou There – The Holy Family's Journey in Egypt*. The American University in Cairo Press, Kairó, 2001.

- DE VITRY, Jacques: *The History of Jerusalem A.D. 1180*. Palestine Pilgrims' Text Society, London, 1896.
- DÖRÖMBÖZI János – ADAMIK Tamás: *Csodás evangéliumok*. Telosz Kiadó, Budapest, 1996.
- EGYPTIAN MINISTRY OF TOURISM, *The Holy Family in Egypt*. Kairó, 2000.
- EL-SURYANI, Fr. Yehnes (szerk.): *The Holy Family in Egypt*. The Monastery of Holy Virgin, Dair asz-Szurián, 1999.
- EVETTS, B.T.A. (ford.): *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries, attributed to Abu Salih the Armenian*, 2 vols. Clarendon Press, Oxford, 1895.
- FEHÉRVÁRI Géza – PINCIS, Albert Harvey – ZAHEM, Huda: *Babnasā (Oxyrhynchus), final report of the excavations (1985-87)*. Dáral-Ászár al-Iszlámijja, Kuwait, 2006.
- GABRA, Gawdat (szerk.): *Be Thou There – The Holy Family's Journey in Egypt*. The American University in Cairo Press, Kairó, 2001.
- GAYANGOS, Pascual de: *Biblioteca de autores españoles, desde la formacion del lenguaje hasta nuestros dias*. M. Rivadeneyra, Madrid, 1884.
- GAYED, Boutross: *The Apparition of Virgin Mary at el-Zeitun Church*. St. Mary Coptic Orthodox Church, Zeitoun, Kairó, 1985.
- HABIB, Dr. Raouf: *Mataria and the Virgin Tree*. Mahabba Bookshop, Kairó, é.n.
- HASSLER, C. D. (szerk.): *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti Peregrinationem*, Vol. III. Societas literariae stuttgardiensis, Stuttgart, 1843-1849.
- HULSMAN, Cornelis: *Tracing the Route of the Holy Family Today*. In: Gawdat Gabra (szerk.) *Be Thou There. The Holy Family's Journey in Egypt*. The American University in Cairo Press, Kairó, 2001.
- HUSZTHIUS, Georgius: *Descriptio peregrinationis Georgii Huszthii, in: Matkovic, Petar (szerk.): Descriptio peregrinationis Georgii Huszthii*. Codex bibliothecae vaticanae Romae, Reg. num. 931). Starine, Zagreb, 13, 1881, 1-38.
- HUSZTI György: *Törökországi raboskodása és jeruzsálemi zarándokútja 1532-42*. ford: Kenéz Győző, in: Tardy Lajos (szerk.): *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*. Gondolat, Budapest, 1977, 208-269.
- KORÁN, XIX, 23-25, Simon Róbert ford. Helikon Kiadó, Budapest, 1997.

- KRAUSS-SÁNCHEZ, Heidi R.: *Wahb ibn Munabbih*. In: DUNPHY, Graeme – Cristian BRATU (szerk.): *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. DOI: http://dx.doi.org/10.1163/2213-2139_emc_SIM_02511
- LABIB, C.: *Al-Absalmodia al-Muqadasah al-Sanawiyah* [The Holy Psalmodia of the Year]. Ain Shams Press, Kairó, 1908.
- LÁZÁR Imre, *Keresztény zarándokhelyek Egyiptomban*. Panoráma, Budapest, 2001.
- LUZ, Ulrich: *Hermeneia. Matthew 1-7: A Commentary on Matthew 1-7 (Herm)*. Fortress Press, Minneapolis, 2007.
- MAQRIZI, Aḥmad ibn ‘Alī Taqī al-Dīn al-: *Description Topographique et Historique de l’Egypte*. Traduite en français par U. Bouriant. *Mémoires publiés par les membres de la Mission au archéologique française Caire*, tome XVII/1-2. Ernest Leroux, Paris, 1895-1900. (online: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5828537q.r=description+topographique+de+l%27egypte.langFR#>)
- MEINARDUS, Otto F. A.: *The Holy Family in Egypt*. The American University in Cairo Press, Kairó, 1995.
- MEINARDUS, Otto F. A.: *Two Thousand Years of Coptic Christianity*. The American University in Cairo Press, Kairó, 1999.
- MEINARDUS, Otto F.A.: *Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts*. The American University in Cairo Press, Kairó, 1989.
- MIGNE, Jacques Paul: *Glossa Ordinaria, Patrologia Latina, vol. 114*. Garnier Fratres et J.-P. Migne Successores, Paris, 1884-86. col. 78.
- MINGANA, A: *Vision of Theophilus or the Book of the Flight of the Holy Family into Egypt*. Woodbroke Studies. Bulletin of the John Rylands Library, Manchester 13/2, July 1929, 383-425.
- MINGE, J. P. (szerk.): *Epiphanius Monachus. Notitia*. [Jeruzsálemi Epiphaniosz szerzetes írásai.] *Patrologia Graeca* 120. Garnier Fratres et J.-P. Migne Successores, Paris, 1864, 179-286.
- NAOUM, Samir: *The flight through Daqadus?* *Al-Ahram Weekly*, 16-22 April, 1999.
- Ókori keresztény görög írók fordításai: (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller (GCS)) / <https://www.roger-pearse.com/weblog/die-griechischen-christlichen-schriftsteller-gcs-volumes-available-online/>
- PÉCSVÁRADI Gábor (szerk.): *Jeruzsálemi utazás*, ford: Holl Béla.

- Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- PEETERS, Paul – MICHEL, Charles: *Evangelies apocryphes. Vol. 2: L'évangile de l'enfance, rédactions syriaques, arabe et arméniennes. Textes et documents pour l'étude historique du christianisme*, 13. Picard, Paris, 1914.
- PHILOPOS, Anba-Bishoi, Fr.: *The Flight of the Holy Family to Egypt*. Dair Anba Bishoi, 1999.
- POLONER, John: *John Poloner's description of the Holy Land (ca. A.D. 1421)*. Palestine Pilgrims' Text Society, London, 1894.
- SAMUEL AL-SYRIANY, Fr. – Arch. Badii HABIB: *Guide to Ancient Coptic Churches & Monasteries*. Institute of Coptic Studies, Department of Coptic Architecture, Kairó, 1990.
- SANUTO, Marino: *Secrets for True Crusaders (1321)*. Palestine Pilgrims' Text Society, London, 1896. (<https://archive.org/details/libraryofpalesti0013pale>)
- SOZOMENUS, Hermias: *The ecclesiastical history of Sozomen : comprising a history of the church from A. D. 324 to A. D. 440*, ford. Edward Walford. Henry G. Bohn's Ecclesiastical Library, London, 1855.
- STOWASSER, Barbara F.: *Women in the Qur'an, Traditions and Interpretation*. Oxford University Press, New York/Oxford, 1994.
- SYNAXARIUM: *The Twenty Fourth Day Of The Blessed Month Of Bashans, The Commemoration of the Entry of the Lord Christ to Egypt*. (https://st-takla.org/Coptic-Search-St-Takla.org/site_search.php?q=synaxarium&op=and) vagy: <https://www.copticchurch.net/synaxarium>
- TÓTH Klára (ford.): *A megváltó gyermekségének arab evangéliuma*, in: DÖRÖMBÖZI János – ADAMIK Tamás: *Csodás evangéliumok*. Telosz Kiadó, Budapest, 1996, 25-46.
- WIENS, Claudia Yvonne: *Coptic Life in Egypt*. The American University in Cairo Press, Kairó, 2003.
- WILLIAMS, Frank (ford.): *The Panarion of Epiphanius of Salamis, I-III*. E.J. Brill, Leiden, 1987 és 1993.
- WÜSTENFELD, Ferdinand: *Macrizi's Geschichte der Copten: aus den Handschriften zu Gotha und Wien*. Dieterichschen Buchhandlung, Göttingen, 1845.
- ZAKLAMA, Nashaat: *The Holy Family in Egypt*. The Sons of St. Mark the Evangelist, Kairó, 1999.